International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

आदिवासी महिलांचे भारतीय स्वतंत्र्य लढ्यातील योगदान - विशेष संदर्भ : राणी गाइदिंलिऊ

प्रोफेसर डॉ. प्रशांत अ. साबळे
इतिहास विभाग प्रमुख,
कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा ता.जि. बीड
Corresponding Author – प्रोफेसर डॉ. प्रशांत अ. साबळे
DOI - 10.5281/zenodo.17656766

प्रस्तावना :

ब्रिटिश सत्तेच्या जोखडातून भारतमातेला मूक्त करण्यासाठी अनेक क्रांतीवीरांनी आपल्या प्राणाची आहुती देवून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. या स्वतंत्र्यलढ्यात सर्वोच्च स्थानी असणारा अद्य समाज म्हणजे आदिवासी समाज होय. कारण ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात सर्वात अगोदर म्हणजे 1857 च्या बंडापूर्वी 75 वर्षे आदिवासींनी ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात उठाव केला होता. त्या वेळी आदिवासी समाज धनुष्यबाण, भाले ही त्यांची पारंपारिक असणारी शस्त्रे वापरून ब्रिटिशाच्या विरोधात लढत होता. या लढ्यात आदिवासी पुरूषांबरोबरच आदिवासी महिलांनी मोठ्या प्रमाणात या लढ्यात सहभाग घेतला होता. पण त्यांची दखल तात्कालीन इतिहासकार संशोधक यांनी व्यवस्थित नोंद घेतलेली नाही.

एकोणिसाव्या शतकात ज्या राजकीय चळवळी उभ्या राहिल्या आणि त्यांनी जो इंग्रजांच्या विरोधात लढा उभा केला याचाच इतिहास आपण आज ही वाचतो. पण या राजकीय चळवळीच्या किती तरी अगोदर भारतामधील विविध प्रांतातील जंगलात वास्तव्य करणाऱ्या वंचित पीडीत आदिवासी समुदायाने या लढ्याची सुरूवात केलेली होती. ब्रिटिश कंपनीच्या साम्राज्यवादी धोरणाच्या विरोधात लढणारा भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचा पहिला नायक म्हणजे तिलका मांझी याचा कालखंड 1750 ते 1785 हा होय.(1)

या उठावा नंतर बुधू भगत या कोल विद्रोह 1792 संथाल भावडांचा सिद्धु आणि कान्हू नेतृतवा खालील उठाव 1855 मध्ये झाला यात 1500 आदिवासी शहीद झाले. या उठावा बाबत कार्लमार्क्स लिहतात "संथालानी सात महिण्यापर्यंत बंगालमधील राजमहल टेकड्यावर गणिमी काव्याने लढा दिला आहे. हा अभूतपूर्व असा लढा आहे." (2) या लढ्याचा जो तपशिल आहे. यावरून हाच भारतीय स्वतंत्र्य लढ्याचा पहिला उठाव होता. पण दुदैवाने भारतीय इतिहासकारांनी या उठावाची नोंद घेतली नाही असे म्हणावे लागेल. इतिहासाचे आभ्यासक आणि पाश्चात्य विचारवंत एडवर्ड जॉन थॉमसन यांनी आपल्या ग्रंथात याचा अभिप्राय घेताना म्हटले आहे की, "भारतातील 1855 चे संथालाचे बंड हे एक भविष्यसुचक असे मानले गेले. या बंडाने मोठी घबराहट निर्माण केली आणि त्यातून पाशवी दडपशाहीने जन्म घेतला दोन वर्षा पेक्षा कमी अशा अशा कालावधीत या गोष्टींनी पेट घेवून त्याच्या ज्वाला भारतभर पसरल्या" या वरून आपणास या संथाल लढ्याने भारतीय स्वतंत्र्य लढ्यास

खऱ्या अर्थाने सुरूवात झाली. हे लक्षात येते. इ.स. 1855 ते 1856 मध्ये झालेल्या संथाल आदिवासीच्या बंडानंतर सुमारे वीस वर्षांनी उलगुलानचा जनक थोर स्वातंत्र्य सैनानी जननायक बिरसा मुंडा यांचा जन्म झाला. बिरसामुंडा यांनी तर स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांनी कातगिरी अभूतपूर्व अशी महिलांनी कामगिरी केली आहे. भिल्लाचा उठाव हा स्वतंत्र्याची प्रेरणा आहे. या सर्व उठाव मध्ये आदिवासी, भिल्ल या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेतला होता. या महिलाची कामगिरी तसेच या लढ्यात फार मोठे योगदान असणाऱ्या मणिपूरच्या जोन ऑफ आर्क राणी गाइदिंलिऊ या कार्यकृत्वाचा आलेख मांडण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधातून करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

भारतीय स्वंतंत्र्यलढ्यात आदिवासी महीलाचे योगदान विशेषता राणी गाइदिंलिऊ ने दिलेले योगदान या विषयावर संशोधन करताना संशोधकाने काही संशोधनाची उद्दिष्टे डोळ्या समोर ठेवली आहेत. ती उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे.

1) भारतीय स्वतंत्र्य लढ्यात असणाऱ्या आदिवासी अज्ञात महिला स्वातंत्र्य सैनानीचा शोध घेणे.
2) आदिवासी महीलांच्या स्वतंत्र्य लढ्यातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
3) आदिवासी स्त्रीयांच्या नेतृत्व गुणाचा आढावा घेणे.
4) राणी गाइदिंलिऊच्या कार्याचा आभ्यास करून त्यांचा इतिहास प्रकाशात आणने.

संशोधनाची गृहितके :

1) ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात आदिवासी महिलांनी बंड पुकारले होते.
2) भारतीय स्वतंत्र्य लढ्यात आदिवासी पुरूषा बरोबरच महिलाचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता.
3) भारतीय स्वतंत्र्य लढ्यात अनेक आदिवासी महिला शहिद झाल्या काहींनी तुरूंगावास भोगला होता.
4) परकिय ब्रिटिश सत्तेचे सर्वस्व आदिवासी महिलांना मान्य नव्हते.
5) आदिवासी राणी गाइदिलिंऊने स्वतंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व केले होते.

पूर्वसंशोधनाचा आढावा :

परकीय इंग्रजांच्या गुलामगिरीतुन भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी अनेक शुरवीर क्रांतीवीर महिलांनी आपल्या प्राणाची आहुती देवुन भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुषांबरोबर देशप्रेमाने भारावलेल्या स्त्रियांनीही चार भितीच्या चौकटीतले बंधने झुगारुन पुरुषांच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावून स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेतला यात राणीलक्ष्मीबाईपासुन ते अनि बेझंट कस्तुरबा गांधी, सरोजिनी नायडु, कमला नेहरु, सचिता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडीत, अरुणा असफअली, उषा मेहता, जानकीदेवी बजाज, नलिनीसेन गुप्ता, रत्नमाला राधीका देवी व कुमारी प्रभावती सारख्या महिलांनी राष्ट्रीय आंदोलनात सहभाग घेऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यास त्यांचे योगदान महत्वाचे ठरते परंतु याचबरोबर आजही मागास समजल्या जाणारा आदिवासी समाजातील महिलांनीही इंग्रजांविरुध्द आंदोलन करुन आपल्या देशासाठी आपल्या परिवाराची पर्वा न करता आपल्या देशासाठी बलिदान दिले. जन्मभर तुरुंगवास भोगला तर काहींनी लढता लढता वीर मैदानावर प्राणाची आहुती दिली. पण

त्यांचा इतिहास प्रकाशात येऊ शकला नाही, तो आजही अज्ञात अवस्थेत व दुर्लक्षित असाच आहे. या आदिवासी महिलांमध्ये सुरशीवाई नाईक, झलकारीबाई, दशरीबेन चौधरी. कालीबाई भील. तुलसीनाईक, फुलोबाई, झानोबाई, नथाबाई, सुनकीबाई, माकीमुंडा, गायडिनल्लू, फुलकुंवार, मानकीकुवरी, बारिलन, मोतीचाई, जुहीबाई, सुंदरबाई, मुंदरबाई, फाशीबाई चासह हजारो अज्ञात महिलांनी स्वातंत्र्य लढचात सहभाग घेतला.(4) परंतु त्यांनी दिलेल्या योगदानाची दखल मात्र इतिहासकारांनी घेतली नसल्याने ते आजही उपेक्षित, अज्ञात दुर्लक्षित असल्याने त्यांच्या जीवनकार्यावर प्रकाश टाकण्याचा हा छोटासा प्रयत्न आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिला सहभाग:

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात इंग्रजांबरोबर झालेल्या उठावात आदिवासी विरांनी सर्वप्रथम इंग्रजांना विरोध केला. या उठावा आदिवासी पुरुषांबरोबर आदिवासी स्त्रीयांनी सुरुवातीपासूनच आघाडीवर होत्या. याबाबतीत सुरशीबाई नाईक यांनी तर इंग्रजांच्या अन्याय अत्याचारी धोरणाविरुध्द लढण्यासाठी एक महिला सेनाच उभारली होती. या महिला सेनेत "सुरशीबाईने १५० महिलाओं को युध्द कला में प्रशिक्षित किया और अपनी कुलदेवी नागरी माता के सामने भिलों का शोषण करनेवाले अंग्रेजों को निकाल कर बाहर करने की शपथ ली।"(5)

"भिल्ल पुरुष जितके उपद्रवी व सत्तावून सोडणारे आहेत, तितक्याच त्यांच्या स्त्रीयादेखील उपद्रव देत व सतावून सोडत आहेत. आमच्या गुप्त बातम्या काढून त्या आपल्या पुरुषांना कळवितात. पुरुषांना भोजन तयार करुन पुरवतात. वेळप्रसंगी गोफन, तीरकामट्यांनी लढाई करतात म्हणून त्यांनाही तुरुंगात डांबले पाहिजे."(6) अशी भूमिका ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची बनली होती.

अंबापाणीच्या लढाईत भिमा नाईक, खाज्या नाईक, दौलतसिंग, काळुबाबा, मेवासिया नाईक, भोजू रावळ यांच्या आई, बहिणीनी, बायकांनी या उठावात त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून शौर्य गाजविला होता. म्हणून इंग्रज अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या स्त्रियांना पकडून ठेवले व जोपर्यंत "ब्रिटीश सरकारने भिल्ल राजे, सरदार शरण येण्यासाठी ४०० भिल्ल स्त्रियांना पकडुन ओलीस ठेवण्याचा आदेश दिला होता." "बंडखोर शरण यावे यासाठी स्त्रियांसह मुलांना धुळ्याच्या तुरुंगात ओलीस ठेवले होते."(7)

इंग्रजांच्या विरुध्द १८५७ च्या उठावात उत्तर भारतात झाशी संस्थानात राणी लक्ष्मीबाईनी इंग्रजांविरुध्द आंदोलन छेडले होते. या आंदोलनात आदिवासी वीरांगणा झलकारीबाई ही लक्ष्मीबाईची एकनिष्ठ सहकारी होती. तिने झलकारीबाईकडे महिलांचे संघटन उभे करण्याचे काम राणी लक्ष्मीबाईने दिले होते. हे काम झलकारीबाईने मोठ्या कौशल्याने महिलांमध्ये जनजागृती निर्माण करुन इंग्रजांविरुध्द महिलांना एकत्रित संघटन करुन त्यांना तलवारबाजी, धनुष्यबाण चालवणे, मल्लखांब, दंड बैठका याचे प्रशिक्षण देण्यास तिने सुरुवात केली. यातुनच महिलांचे एक सशस्त्र संघटन झलकारीबाईने उभे केले. या दलाला ‘दुर्गादल’ असे नाव देण्यात आले. यात बीरासन मोतीबाई, जुही, काशीबाई, सुंदरबाई, मुंदरबाई यांनाही या दलाच्या झलकारीबाईबरोबर कमाण्डर पदी नेमण्यात आले होते. या दुर्गादलाने इंग्रजांशी लढतांना मोठा पराक्रम केला हा पराक्रम पाहुन इंग्रजी हैराण झाले होते, यात झलकारीबाई इंग्रजांच्या हाती लागू नयेत म्हणून तीने पूर्णपणे इंग्रजांना थोपवून धरण्याचे काम केले व महाराणी लक्ष्मीबाई यांना सुरक्षित ठिकाणी जाण्याचा

सल्ला दिला. लक्ष्मीबाईचा पोशाख झलकारीने परिधान करुन इंग्रजांशी स्वतः संपूर्ण दिवसभर लढत राहिली व इंग्रजांना धोका देण्यास झलकारीबाईची चाल यशस्वी झाली होती. इंग्रजांशी लढता लढता एक गोळी झलकारीबाईला लागली व "झलकारीबाई घोड्यावरुन खाली पडताच असंख्य गोळ्यांनी तिच्या शरीराची अक्षरशः चाळणी केली. अशा प्रकारे मातृभूमीची रक्षा करण्याकरीता स्वातंत्र्यासाठी व आपल्या प्रिय महाराणी लक्ष्मीबाईकरीता झलकारीबाई ४ जून १८५८ रोजी अजरामर झाली."[(8)] झलकारीबाईने आपल्या मातृभूमीसाठी इंग्रजांशी दोन हात केले व लढता लढता रणमैदाणीच आपल्या प्राणाची आहुती दिली.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील उठावात बिहार व बंगाल क्षेत्रातील संथाल आदिवासीनी अत्याचारी सावकार व इंग्रजांविरुध्द उठाव केले. या उठावाचे नेतृत्व सिध्दु कनु चाँद भैरव व त्यांच्या वरोबर आदिवासी भगिनी फुलो आणि झानो या आघाडीवर होत्या, या दोन बहिनींनी तर एका रात्री "फुलो और झानो इन दो बहनों ने अंग्रेजो की शिबीर में जाकर तलवार से २१ सिपाहोओं की हत्या कर दी।" अशा या शुरवीर पराक्रमी आदिवासी मंदागिणीनी इंग्रजांना हैराण करुन सोडले होते.[(9)]

बिहारमध्येच बिरसा मुंडाने चालवलेली उलगुलन आंदोलनात अनेक आदिवासी स्त्रियांनी सहभाग घेऊन बिरसा मुंडाला साथ दिली. महिलांच्या संघर्षाचे नेतृत्व करणारा गया मुंडाला इंग्रजांनी पकडून फाशीची सजा दिली, त्यानंतर त्याच्या पत्नीने नेतृत्व केले तीला पण फाशीची शिक्षा दिली. "माकी को सख्त दो साल को कैद की सजा हुई। साथ में चौदह वर्ष का पौत्र, तीन बेटीयां और बहु को भी सख्त कैद की सजा हुई।" या आंदोलनात माकी मुंडा बरोबरच संपूर्ण परिवारालाच इंग्रजांनी शिक्षा दिली.[(10)] देशाच्या प्रेमाने भारावलेल्या मुंडा परिवारांनी आपल्या देशासाठी तुरूंगवासाची शिक्षा भोगली तर बिरसा मुंडाच्या उलगुलान आंदोलनात महिलांनी शेवटपर्यंत बिरसा मुंडाला साथ दिली. खास करून चम्पी आणि साली नावाच्या या महिलांनी बिरसा मुंडाची साथ शेवटपर्यंत सोडली नव्हती.

नागाराणी गाइदिंलिऊचे योगदान :

इंग्रजांविरूद्ध लढली गेलेली लढाईत नागालँडमध्ये जादोनाग यांनी इंग्रजांविरूद्ध उठाव केले. या उठावात जादोनांगाला बहिणीची साथ होती. ती बहीण गाइदिंलिऊना हीची इंगजांनी जादोनांग यांना पकडून फाशीची शिक्षा देण्यात आली. त्यानंतर गाइदिंलिऊने उठावाची सुत्रे आपल्या हातात घेऊन सैन्यांचे संघटन केले व 4000 पेक्षा जास्त नागा जवानांची गुरेल्ला सेना तयार करून इंग्रजांविरूद्ध हल्ले करण्यास सुरूवात केली. तसेच शेतकऱ्यांना गुरेल्ला सेना तयार करून इंग्रजांविरूद्ध हल्ले करण्यास सुरूवात केली. तसेच शेतकऱ्यांना शेतात जाऊ नये, असा सल्ला दिला. जेणेकरून इंगजांना कर वसुल करता येणार नाही, त्यामुळे इंग्रज आपोआपच देश सोडुन जातील, असा असहकाराचा संदेशही दिला. इंग्रजांविरुद्ध राणी गाइदिंलिऊने घोषणा केली की, इंग्रज मरतील नाही तर आम्ही परंतु मागे हटणार नाही. इंग्रजांना वारंवार त्रास दिल्यामुळे "गाइदिंलिऊ यांना पकडण्यासाठी पाचशे रूपये इनाम घोषित केले तसेच जो पकडुन देईल त्याला 10 वर्षे पर्यंत कर माफ केला जाईल. " एवढी धास्ती इंग्रजांनी घेतली होती की, 19 जुन 1932 मध्ये इंग्रज एजेंट जे.पी. मिल्स यांनी गाइदिंलिऊचा शोध घेण्याचे काम सुरू केले व राणीचे फोटो गावागावात लावण्यात आले. गायडोन्तुला पकडण्यात इंग्रजांना यश आल्यानंतर कोहीमच्या

तुरूंगात ठेवण्यात आले, नंतर इंफाळच्या जेलमध्ये बंद करून आजन्म कारावासाची शिक्षा देण्यात आली, तुरूंगात गेली तेव्हा गाइदिंलिऊ फक्त 17 वर्षाची होती.[11] "भारत के इतिहास में सबसे कम उम्रवाली महिला क्रांतीकारी वह रही है|" भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत गाइदिंलिऊ तुरूंगवासातच होती. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तिची सुटका करण्यात आली. पंडीत नेहरूंनी त्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या योगदानामुळे नागाराणी ही उपाधि दिली. अशा या मातृभूमीसाठी जीवनभर तुरूंगवासाची सजा भोगणारी राणीने पुढील आयुष्य देश सेवेसाठी अर्पण केले. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारताचे प्रथम पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी गाइदिंलिऊला नागाराणी ही पदवी देवून सन्मानित केले. पण अनेक आदिवासी स्त्रीया ज्या स्वतंत्र्य लढ्यात होत्या त्यांचा शोध घेणे आदिवासी बांधवाचा शोध घेणे व त्यांच्या कार्यावर प्रकाश टाकणे. हीच खरी श्रद्धांजली आदिवासी स्वातंत्र्य सैनानी व महिला स्वातंत्र्य सैनानींना होईल नविन शैक्षणीक धोरणात आदिवासीचा इतिहास शोधुन तो अभ्यासक्रमात आणने आवश्यक आहे. तर खऱ्या अर्थाने अमृत महोत्सव साजरा होईल.

समारोप व निष्कर्ष :

आज भारताच्या स्वातंत्र्याचा आमृतमहोत्सव साजरा करताना या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी भारताच्या विविध भागात आदिवासी समुहाने विशेषतः ज्या महिलांनी दुर्गम भागात, जंगलात राहून या स्वतंत्र्य लढ्यासाठी योगदान दिले. बलीदान दिले अशा स्त्रीयांची नोंद घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. स्वातंत्र्य संग्रमाच्या मुख्य प्रवाहात समांतर असे लढे दिले आणि या लढात आपल्या कुटूंबाची मूलाबाळाची परवा न करता जी प्राणाची आहूती या भारतमातेला वाहिली इंग्रजाच्या गुलामगिरीच्या साखळदंडातून या भूमीला सोडविण्यासाठी जीवनभर तुरूंगवास भोगून फक्त देशासाठी आयुष्य खर्ची केले. अशा या आदिवासी महिलांचे योगदान व्यर्थ जाता कामा नये. परंतु आज ही या दुर्लक्षित व उपेक्षीत घटकाच्या इतिहास अंधारातच दडून राहिलेला आहे. तो प्रकाशात आल्यावर ह्या स्वातंत्र्याला खऱ्या आर्थाने न्याय मिळेल.

निष्कर्ष :

1) भारतीय स्वतंत्र्यलढ्याची सुरूवात सर्व प्रथम आदिवासी समुदायाने केली व या स्वतंत्र्य लढ्यात पुरूषांच्या बरोबर महिला मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या होत्या.
2) जंगलात, दुर्गम भागात राहणारा व स्वातंत्र्यप्रिय आसणाऱ्या आदिवासी महिलांना इंग्रजाचे वचर्स्व मान्य नव्हते म्हणून त्यांनी इंग्रजाविरूद्धच्या लढ्यात सहभाग घेतला.
3) आदिवासी महिलांनी जो उठाव ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात केलेला होता. याचीच प्रेरना घेऊन एकोणिसाव्या शतकात अनेक महिला स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाल्या होत्या.
4) महिलांनी ब्रिटिश सत्ते विरूद्ध लढा देताना जास्तीत जास्त गमिनि युद्ध तंत्राचा वापर केलेला होता. काही महिला गुप्तपणे तर काही महिला प्रत्यक्ष हातात शस्त्र घेऊन लढल्या.
5) या स्वतंत्र्य लढ्यातील महिला योद्धा नागाराणी गाइदिंलिऊ यांनी भारत स्वातंत्र्य होई पर्यंत ब्रिटिश सत्ते विरूद्ध महिलांना एकत्रिक करून लढा दिला याला भारतिय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासात तोड नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1) तुहिन ए. सिन्हा, व अंबालिका, अनुवाद प्राजक्ता चित्रे भारतातील थोर आदिवासी क्रांतिकारक, मधुश्री पब्लिकेशन, बुधवार पेठ, पूणे प्रथम आवृत्ती 2023.
2) डॉ. टी.एस. पाटील (संपादक) संशोधन पत्रिका 2018, अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद, प्रकाशक श्रीमती एस.के. गांधी कला महाविद्यालय कडा, प्रथम आवृत्ती 2018.
3) डॉ. नितिन महाले, धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल आदिवासी प्रकाशक - यूवराज भटु माळी, अथर्व पब्लिकेशन धुळे प्रथम आवृत्ती 4 जाने 2025.
4) प्रब्रम्हानंद मडावी, क्रांतीयोध्दा जननायक बिरसामुंडा प्रकाशक, हरिवंश प्रकाशन, विद्यानगर चंद्रपूर, प्रथम आवृत्ती 2023.
5) डॉ. संभाजी देसाई (संपा.) आदिवासी समाज, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव तृतीयावृत्ती 1 मार्च 2025.
6) सर्जेराव भामरे, आदिवासीचे उठाव प्रकाशन - श्री चिंतामणी पराग पुरंदरे, उपरांत प्रकाशन बुधवार पेठ पुणे, 2015.
7) डॉ. के.डी. ढेकणे (संपा.) महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य चळवळी, अथर्व पब्लिकेशन प्रथम आवृत्ती 2015.
8) डॉ. मितल सतीशचंद्र, 1857 चा उठाव / वनवासी नेतृत्व प्रकाशन भारतीय इतिहास संकलन समिती कोकण प्रांत, मुंबई 2009.
9) शंकर तडवाल एवं सेनानी लक्ष्मण, आदिवासी विरांगणाएं प्रकाशक, दास ग्रामीण केंद्र, आलीजपूर मध्य प्रदेश, 2016.
10) गौतम निकम, झांशीची आदिवासी झलकारी बाई आणि आदिवासी स्त्री : एक अभ्यास, विमल किर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव द्वितिय आवृत्ती 2016.
11) गोविंद गारे, आदिवासी वीरपुरूष, प्रकाशक दामोदर विनायक कुलकर्णी श्री विद्या प्रकाशन, पूणे - 30 द्वितीय आवृत्ती 1994.